

Росія як "імперія народів" у публіцистиці Максима Славінського (1905–1917 рр.)

В центрі уваги статті – проект трансформації Російської централізованої імперії в етнорегіональну державу, запропонований М.А.Славінським (1868–1945), діячем Петербурзької української громади та одночасно – членом кадетської партії.

Ключові слова: М.А.Славінський, Російська імперія, трансформація, централізація, автономія, публіцистика.

В центрі уваги статті – проект трансформації Російської централізованої імперії в етнорегіональне государство, обоснований М.А.Славінським (1868–1945), деятелем Петербургской украинской громады и одновременно – членом кадетской партии.

Ключевые слова: М.А.Славинский, Российская империя, трансформация, централизация, автономия, публицистика.

In the focus of attention – a project of transformation of the Russian central empire – in ethnoregional state, who suggested that M.A.Slavinsky (1868–1945), leader of the St. Petersburg Ukrainian Gromada, and at the same time – a member of the Cadet Party.

Key words: M.A.Slavinsky, Russian Empire, transformation, centralization, autonomy, journalism.

Усвідомлення потреби модернізації етнотериторіального устрою Російської держави на початку ХХ ст. послугувало важливим стимулом для створення як колективних, так і індивідуальних проектів цивілізованого облаштування імперії. Свою еволюційну альтернативу, що передбачала збереження громадянського миру, можливість діалогу влади й опозиції, центру й національних регіонів, запропонували також представники національної ліберально-демократичної партійної еліти "недержавних народів" імперії. Серед них був і Максим Антонович Славінський (1868–1945) – юрист та історик за фахом, журналіст, поет і перекладач – за покликанням, політичний діяч – за громадським обов'язком. Нагальна потреба політичної трансформації Російської імперії була центральною темою його дореволюційної, головним чином російськомовної, публіцистики. Вважаємо потрібним та перспективним простежити "визрівання" та репрезентацію реформаторських ідей М.А.Славінського у 1905–1917 рр. у контексті реалізації "українського проекту" в межах Російської держави. Відзначимо, що і він сам, і деякі інші представники українського руху (М.П.Василенко, І.В.Лучицький, В.П.Науменко, Ф.Р.Штейнгель, І.Л.Шраг) входили в роки Першої революції до складу Конституційно-демократичної партії (КДП). Найбільш широкі можливості для артикуляції своїх вимог та використання наявних легальних ресурсів впливу мали, вірогідно, діячі Петербурзької громади Української демократично-радикальної партії (1905–1908), до керівництва якої входив і М.А.Славінський. В подальшому на підставі УДРП виникло Товариство українських поступовців (ТУП), а в 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

У сучасній літературі діяльність і погляди Славінського відбилися насамперед у працях, присвячених історії УДРП, ТУП, УПСФ й розвитку української політичної думки. Йому присвячено статті в енциклопедіях і довідкових виданнях, популярні нариси, наукові біографічні розвідки, де висвітлюються факти його біографії і політичні погляди (*більш детальний огляд див.:* [18; 3; 4; 5, с. 245–264]); захищено окрему дисертацію [10]. Важливе методологічне значення для розуміння моделі "імперії народів", омріяної М.А.Славінським, становлять новаторські наукові концепції природи імперії, що трактують її як складну державу, з асиметрією взаємовідносин пануючого центру й периферії, власне державної території й зовнішнього оточення як потенційного поля експансії й інкорпорації. Відповідно, Російська імперія розглядається як унікальне поліетнічне утворення, що складалося поступово, із часів формування Московського царства від середини XVI ст. і до форсованої інституціональної уніфікації й культурно-мовної русифікації другої половини XIX ст. Новий погляд на історію Російської імперії сформульовано у праці А.Каппелера "Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад" (Львів, 2005), у передмові до якої Я.Грицак зауважує: "Невміння центру дати собі раду з національними питаннями було головною причиною внутрішньої слабкості й остаточного розпаду імперії... Українцям належить винятково важлива роль як у побудові, так і розвалі Російської імперії..." [6, с. 11]. Р.Шпорлюк, подаючи нову інтерпретацію "українського проекту" в межах Російської імперії, відзначає, що "... формування модерної України є процесом деформування, трансформування і "розформування" одночасно російської історичної імперської та польської ідентичностей... це історія їхньої інтеракції, контактів, зв'язків... коли подумати, царська Росія трактувала великоросів значно гірше, ніж українців... Формування царської держави було нищенням історичної географічної великоросійської нації... в складі імперії не було центру, тобто Росії як такої" [11]. П.Р.Магочий акцентує, що українська історія в XIX ст. є "передусім історією регіону, чия економічна і соціальна

структура була інтегрована, підпорядкована і залежна від розвитку решти імперії" [8, с. 276]. Висловлені думки є вагомими щодо виваженого розуміння комплексу політичних ідей М.А.Славінського 1905–1917 рр.

В 1897 р. він, нарешті, перебрався із України до Петербурга, а з 1899 р. з захопленням поринув у світ журналістики. Завжди тримав у пам'яті настанови свого університетського професора, видатного історика В.Б.Антоновича: "Найкращі гасла – дуже легка річ... Безмежно важче вкласти в ті гасла реальний зміст, накреслити мінімум програми, відповідний часові, обставинам і тим людям, що його мають перетворити у чин. Бо ж справедливого громадянина і доброго політика пізнають не по гаслах, а по методах праці своєї, по тих реальних досягненнях, що їх має чи намагається набути" [17, с. 366]. З початку 1900-х рр. працював у різноманітних виданнях: співредактор газети "Северный курьер", секретар одного з найбільш впливових загальноросійських органів ліберального спрямування – часопису "Вестник Европы", літературний співробітник видань "Мир божий", "Жизнь", "Товарищ", "Труд", "Наша жизнь" (СПб.), "Приднепровский край" (Катеринослав), "Южные записки" (Одеса). Користувався псевдонімами "М.Головатий", "С.Лавинський", "Максим Ставинський". Підтримував широкі зв'язки з петербурзькою поступовою громадськістю. За спостереженням Особливого відділу Департаменту поліції, був близький до "компанії" П.Б.Струве й М.І.Туган-Барановського [1, л. 1]. Громадська діяльність М.А.Славінського активізувалася напередодні й у роки Першої російської революції. У дні "банкетної кампанії", що проводилася з 20 листопада до грудня 1904 р. за рішенням 2-го з'їзду "Союза освобождения", Максим Антонович – член "Кулінарного комітету" (разом із М.Ф.Анненським, О.В.Пешехоновим і ін.). З 15 січня 1906 р. – член комітету Київської обласної групи кадетської партії. Виборщик до Державних дум чотирьох скликань по Новоград-Волинському повіту Волинської губ. В 1906 р. – редактор ліберальних газет "Свобода и право" і "Свободная мысль", співредактор часопису "Украинский вестник" (СПб.). Позитивний відгук щодо внеску М.А.Славінського в "українську справу" знаходимо в спогадах О.Г.Лотоцького: "Як журналіст, М.А. був більш за всіх нас в курсі справ політичних – внутрішніх і міжнародних... В російських журналістичних колах М.А., навіть працюючи у виданнях суто-російських, завше мав себе як українця, – не зрікаючись своїх українських поглядів та не маркуючи себе "малоросом", як звичайно поступали його колеги, російські журналісти українського походження. Тому запрошувано його до участі туди, де потрібний був для якогось зовнішнього виступу голос українця... Великий жаль нам з Стебницьким робило завше те, що М.А. працював на фаховому верстаті своєму значно менш, ніж міг би по своїх здібностях. За своїх широких національно-політичних концепцій та за свого технічного досвіду журналістського мав великі можливості, але писав, порівнюючи до того, не багато. Тож був для нас більше як порадник на наших нарадах, ніж як фактичний виконавець рішень, що на тих нарадах повставали. Мало писав М.А. і по-українськи. ... Лейтмотивом публіцистичних праць М.А. в українській справі була ідея Росії не як суцільного цілого з погляду національного та політичного, а як "імперії народів", у якій кожен народ має користуватись належним правом національним та політичним. Се була засада, яку висували українці, що стояли на ґрунті лояльної праці – національної та політичної – в російській державі" [7, с. 111]. Один із перших програмових виступів М.А.Славінського у роки революції – стаття "Империя народов", де він твердив, що "у процесі свого історичного розвитку імперія, яка була утворена силами однієї, великоросійської, етнографічної групи й яка мала всі ознаки національної держави, "переросла", так би мовити, саме себе, перестала бути національною; отже, настав момент для перетворення централістичної Російської держави, що розпадається, в єдину, міцну вільно визнаним зв'язком "імперію народів". Політичний і соціальний благоустрій такої багатонаціональної держави, як Росія, неможливий без законодавчо оформленого, раціонального національного устрою на підставі реалізації права на самовизначення націй (народів) і його "природного доповнення" – запровадження національно-територіальної й обласної автономії. Одночасно висловлював сподівання, що саме Державна Дума – перший російський парламент – знайде змогу замінити "рабство ... свободою, бідність і багатство – зрівняльним розподілом майнових благ, обрусіння – вільним розвитком народів, самодержавну Російську імперію – конституційною імперією народів" [13]. Згодом О.Г.Лотоцький зауважив, що "ся стаття не самого лише автора думки висловлювала, а настрої взагалі тих широких кругів українського громадянства, які щиро сподівалися, що в межах російської держави таки можна буде знайти задоволення національним і політичним інтересам українського народу, та лояльно до тої цілі змагала... в часі ж, коли стерно всеросійського корабля знаходилося в руках чинника самодержавно-бюрократичного, той український мінімум... був максимумом в тодішніх російських умовах" [7, с. 111].

Для забезпечення реальної свободи націй у Росії Славінський пропонував прийняти спеціальний конституційний "Закон про національні права", що мав містити наступні положення: політична рівноправність усіх громадян незалежно від національності; існування національних закладів, що мають сприяти розвитку мови, літератури, культури; рівноправність усіх національних мов (поряд із російською мовою) в галузі народної освіти й громадського життя; оголошення всіх загальноімперських актів на мовах народів імперії [12]. В подальшому розвинув ці тези в статті "Имперское единство и национальный вопрос" (зб. "Зарницы", СПб., 1908, №1). Активізація в Росії панславистського руху (у формі неославізму) спонукала Славінського до зацікавлення проблемою слов'янської єдності ("Новое славянское движение", 1908). У 1906 р. у Празі і в 1910 р. у Софії відбулись слов'янські конгреси.

Провідним у ідеології нового слов'янського руху, на думку публіциста, мало стати гасло: "Через національне до загальнолюдського". Тут він фактично спирався на тезу свого ідейного "вчителя" М.П.Драгоманова (1841–1895). Підставою для "руху ідеї слов'янської взаємності на російському ґрунті" вважав принципи рівноправності усіх без винятку національностей імперії й гармонічне урегулювання взаємин великоросійського народу з українським, білоруським і польським на підставі визнання за останніми права на самовизначення. Розцінював український рух ("українство") як новий важливий фактор у історії Російської державності. Майбутнє панславистського руху пов'язував із позитивним вирішенням не лише "польського", але й "українського питання" в межах Російської й Австро-Угорської монархій [15]. У статті "Национальная структура России и великороссы" (1910) становить інтерес критична оцінка Славінським програм загальноросійських (в термінології автора – "імперських") політичних партій, які він поділяв на дві великі групи: "урядову" і "опозиційну". До опозиційної групи "імперських партій" залучав широкий спектр різнорідних сил, від "Партии мирного обновления" до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), відзначаючи, що в національному питанні всі вони "досить однотайно й самим рішучим чином" поривають із традиційною імперською національною політикою, але "справу позитивного національного облаштування уявляють собі неясно, обмежуючись загальними формулами, у які може бути вкладений самий убогий зміст". На погляд Славінського, КДП виявляє прагнення до збереження "імперської єдності і імперського суверенітету", але все ж таки визнає за національностями "право на всебічну організацію національних сил". В той же час "... партія народної свободи, визнаючи, як і всі інші опозиційні партії, необхідність рівності всіх громадян перед законом незалежно від національності, подальше позитивне вирішення національного питання відкладає до фактичного зміцнення нового конституційного ладу в імперії", а "така постановка національного питання, не відрізняючись принциповою виразністю, містить в собі багато обережності і вводить питання в рамки часу і поступовості державного будівництва". Стосовно РСДРП не без іронії зауважив, що "партія не зуміла навіть розрізнити межі цього питання від сусіднього, але аж ніяк не ідентичного з ним обласного питання". Стосовно найближчих конкурентів – РСДРП – Партії соціалістів-революціонерів, Народно-соціалістичної партії (НСП), Трудової партії – найбільш позитивно оцінив програму ПСР, що передбачала у майбутньому "можливо більш широке застосування федеративних принципів щодо відносин між окремими національностями" [14].

Найбільш вагомою та значущою й дотепер є стаття М.А.Славінського в збірнику "Интеллигенция в России" (1910), де взяли також участь відомі громадські діячі П.М.Мілюков, І.І.Петрункевич, К.К.Арсеньєв, М.А.Гредескул, М.М.Ковалевский, Д.М.Овсяннико-Куликовский, М.І.Туган-Барановський. Привертають увагу наступні тези автора: 1) історичне ядро Російської імперії складає великоруський народ. Існують також неросійські ("недержавні") народності (національності); 2) криза державного управління призвела до "надзвичайного пожвавлення національних і націоналістичних почуттів у всіх народів, що населяють Російську імперію". Північний й Південно-Західний регіони стали "лабораторією, в якій відбуваються всякого роду національні та націоналістичні дослідження"; 3) Південь Російської держави населений українцями, "національний рух яких знаходиться в стадії плідного дотику і творчого обміну інтелігенції з широкими народними масами, що обумовлює його екстенсивний характер. Найближче майбутнє явить картину переходу цього руху з екстенсивності в стадію інтенсивного напруження..."; 4) національне питання є частиною загальнополітичних процесів трансформації в імперії; його активізація поділяється на наступні етапи: з 1904 (вірогідно, ця дата була пов'язана з призначенням кн. П.Д.Святополка-Мирського на посаду міністра внутрішніх справ (26.08.1904), що спричинило з вересня лібералізацію (так звану "весну") в імперії) до 17 жовтня 1905 р.; з 1905 до 1907 рр.; з 1907 до 1910 рр. Третьочервневий переворот 1907 р. і зростання ініційованих владою великодержавних настроїв завдали удару надіям "недержавних націй". Уряд П.А.Століпіна законодавчо сформував "систему націоналістичної державності з громадянами різних ступенів і розрядів, визначених приналежністю до тієї чи іншої імперської народності". Практика імперської національної політики, спираючись на апробовані принципи "офіційної народності", стимулювала відцентрові прагнення "недержавних народностей"; 5) коментуючи специфіку урядових перетворень, зауважив, що "історія знає випадки, коли реформи проводилися в житті принциповими їх супротивниками. Такий спосіб проведення реформ, без сумніву, тягне за собою найбільш небажані наслідки у вигляді затяжного вирішення справи і постановки питань, зазначеної коливаннями, у вигляді надмірності непотрібних, невідповідних обставинам місця і часу компромісів, сплутаності і відсутності плану, і, нарешті, іноді, у вигляді прямого спотворення принципового змісту і значення самої реформи"; 6) діяльність Державної Думи третього скликання (1907–12), на думку автора, становить "чудову ілюстрацію зазначеного способу державного будівництва": "Вимушена силою речей до корінних реформ, до встановлення в імперії нового ладу, але не відчуваючи органічної потреби в цьому, третя Державна Дума з нехиттю і нерішуче створює закони з найважливіших державних справ, насичені всіма гріхами непринциповості і непланомірності, відступів і коливань; закони, які містять в собі всі можливі політичні та соціальні конфлікти; закони, які є, так би мовити, лише прологом до подальших непорозумінь і до прямої боротьби"; 7) отже, "Росія переживає важкий, але неповторний момент початкової стадії державного будівництва, зміни всіх частин механізму імперського управління, зміни самої системи цього управління". В той же час, доходив висновку Славінський, треба визнати, що національні процеси в

Росії підлягають загальній логіці національних рухів, але з більш значними коливаннями й відступами, ніж в Європі [16, с. 406–415].

В березні 1912 р. Максим Антонович виступив з лекцією "Украинское культурное движение и его общегосударственное значение" в українській секції "Товариства слов'янської культури" в Москві, сподіваючись викликати "ідейну боротьбу" між речниками різних позицій в національному питанні [2, с. 299–301]. Узняв, разом з М.С.Грушевським і П.М.Мілюковим, участь у нараді ТУП та кадетів (25 березня 1914 р.) з "українського питання". На засіданні ЦК КДП 30 березня 1914 р. діячі ТУП виклали перед кадетською фракцією основні жалі й проблеми "українства" (репресії уряду під час Шевченківських урочистостей, а також проти учасників учительського з'їзду, потреба в лобюванні в Думі законопроектів про українську школу і заснування кафедр українознавства в Київському, Харківському та Новоросійському університетах). Славінський, зокрема, передбачав, що, якщо кадети не підуть назустріч національним рухам, то "ці течії підуть у бічні русла до невигоди як самої партії, так справи свободи в Росії", й відтоді кадетська партія може перетворитися "із загальноімперської в одну з великоросійських прогресивних партій". "Навряд чи можливо, – міркував він, – щоб шляхом простої еволюції країна встигла незабаром отримати всі ті блага, які містяться в програмі партії К.-Д., набагато ймовірніше, що доведеться пережити нову хвилю подій... У 1905 р. було досить загальних формул, але з того часу багато що змінилося: на селі розпочалася побутова земельна революція; в окраїнних регіонах сильно зросли національні рухи..." Російський історик І.В.Міхутіна прокоментувала ці настрої наступним чином: "Якщо питання про автономію України керівництво КДП погоджувалося визнати справою хоча б неблизького майбутнього, то проти ідеї федерації заперечувало самим категоричним чином...", а тому "одночасно з легітимно-еволюційним українські діячі вже тоді, на початку 1914 р., промальовували і форсмажорний варіант втілення своєї теоретичної схеми" [9, с. 150–160]. У початковий період Першої світової війни Славінський притримувався "оборончества" та вимог федералізації Російської держави. У статті "Война и украинство" (*"Речь"*, 1914, №208, 6 серпня) висловлював думку щодо потреби включення території Східної Галичини до складу імперії. Не поділяючи ці патріотичні ілюзії, П.Я.Стебницький у листі до Є.Х.Чикаленка скептично зауважив: "... наш патріот, прапорщик запасу М.А.Славінський в *"Речи"* надрукував свої *"восторги"* [2, с. 405–406]. В 1916 р. Максим Антонович взяв участь в організації Російської радикально-демократичної партії в Петербурзі (Д.М.Руський, А.Д.Марголін, К.А.Мацієвич, М.А.Горький), що обстоювала перебудову Росії на федеративних засадах. Він був членом ЦК, заступником голови партії, фундатором і автором партійного органу – газети *"Отечество"*.

На початках Російської революції звернувся, як представник Петербурзької громади ТУП, до Тимчасового уряду (17.03.1917) із доповіддю про невідкладність задоволення вимог українського руху. В подальшому обіймав посади члена Виконкому Української національної Ради в Петрограді (квітень 1917), голови Особливої наради з обласної реформи при Тимчасовому уряді (з 11.07.1917) й заступника комісара зі справ України. Питання про обласну реформу стало, нарешті, частиною нагальної проблеми трансформації устрою держави. Але лише влітку 1917 р. гасла національного самовизначення, федеративного устрою та обласної автономії деяким чином реально почали цікавити Тимчасовий уряд. Передбачаючи наслідки коливань влади у національному питанні, Славінський зауважував: "Не можна ставати в позу критика й відкладати всі реформи до Установчих Зборів, тому що багато що зволікання не терпить" (*"Отечество"*, 1917, 23 липня). На революційних мітингах закликав зберігати територіальну цілісність держави до Всеросійських Установчих Зборів. Як уповноважений центрального уряду на з'їзді народів у Києві (вересень 1917) проголосив, що Тимчасовий уряд "не має наміру перешкоджати роботі на місцях, спрямованій на створення не лише автономного, але й федеративного ладу".

Таким чином, у 1905–1917 рр. М.А.Славінський відстоював модерністську альтернативу реформування Російської унітарної держави шляхом реалізації моделі створення політичної нації, принципів мультикультуралізму й федералізму, одночасно послідовно критикуючи базові принципи консервативного імперського проекту. Його позиція була скерована на забезпечення українсько-російської політичної взаємодії в середовищі опозиції. В період назрівання конфлікту Центральної Ради й Тимчасового уряду (червень – вересень 1917 р.) намагався, на підставі компромісу, сприяти набуттю національно-територіальної (політичної) автономії України в складі федеративної демократичної Російської республіки. В умовах дезінтеграції імперського простору в 1918 р. повернувся на батьківщину, увійшов у світ української політики, брав як член ЦК участь у роботі Української партії соціалістів-федералістів. В добу гетьманату – радник МЗС, посол Української Держави в Області Війська Донського, член мирної делегації на перемовинах з Радянською Росією, міністр праці в другому кабінеті Ф.А.Лизогуба (25.10.–15.11.1918). Нарешті, з 1919 р. – посол Директорії УНР у Чехословаччині. Подальша діяльність М.А.Славінського в еміграції (1920–1945 рр.) була спрямована на ствердження ідеї української національної суверенної державності.

Література

1. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ДП, ОО. 1900 р., оп. 228, спр. 311.

2. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 рр. / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2007. – 628 с.
3. Иваницкая С. Г. М.А.Славинский и его политический проект "империи народов" (1906–1917 гг.) / С. Г. Иваницкая // Cross-cultural Communication. – Vol. 5, № 3. – Quebec, 2009. – С. 64–71.
4. Иваницкая С. Г. Максим Антонович Славинский в восприятии современников и памяти потомков / С. Г. Иваницкая // Историк и его время : сб. ст. к 70-летию проф. В.В.Шелохаева. – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 322–334.
5. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: "колективний портрет" (кінець XIX – початок XX століття) / С. Г. Іваницька. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 452 с.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / А. Каппелер. – Львів : Український Католицький Університет, 2005. – 12+360 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого : в 3 ч. / О. Лотоцький // Праці Українського наукового інституту. Серія мемуарів. – Варшава, 1933.
Ч. 2. – 1933. – 485 с.
8. Магочий П. Р. Історія України / П. Р. Магочий. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
9. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М. : ИСБ РАН, 2003. – 287 с.
10. Очеретяний В. В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А.Славинського (1868–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Очеретяний В. В. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
11. Роман Шпорлюк: "Модерна нація починається зі слів: "Ми різні, але всі – українці" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>. – Назва з екрану.
12. Славинский М. Закон о национальных правах / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 412–416.
13. Славинский М. Империя народов / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 34–38.
14. Славинский М. Национальная структура России и великороссы / М. Славинский // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Общественная польза, 1910. – С. 277–303.
15. Славинский М. Новое славянское движение / М. Славинский // Зарницы. – Спб., 1908. – Вып. 2. – С. 248–280.
16. Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос / М. А. Славинский // Вехи. Интеллигенция в России : сборники статей 1909–1910. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 406–418.
17. Славинський М. Гортаючи сторінки життя / М. Славинський // Славинський М. Заховаю в серці Україну : поезія, публіцистика, спогади. – К. : Юніверс, 2002. – С. 201–382.
18. Чмырь С. Г. (Иваницкая С. Г.). Славинский Максим Антонович / С. Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 557–558.